Μακεδονικά

Τόμ. 11, Αρ. 1 (1971)

Παρατηρήσεις τίνες επί της χρονολογίας των τειχών της Θεσσαλονίκης

Γεώργιος Γούναρης

doi: [10.12681/makedonika.943](https://doi.org/10.12681/makedonika.943)

Copyright © 2014, Γεώργιος Γούναρης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Γούναρης Γ. (1971). Παρατηρήσεις τίνες επί της χρονολογίας των τειχών της Θεσσαλονίκης. *Μακεδονικά*, 11(1), 311–323. <https://doi.org/10.12681/makedonika.943>

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΤΙΝΕΣ ΕΠΙ ΤΗΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑΣ
ΤΩΝ ΤΕΙΧΩΝ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Πρό τινος ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Μ. Vickers πραγματεία¹, εἰς τὴν ὁποίαν γίνεται προσπάθεια ἐπαναχρονολογήσεως τῶν τειχῶν τῆς Θεσσαλονίκης εἰς χρόνους νεωτέρους αὐτῶν πὺς μέχρι σήμερον ἀποδεχόμεθα.

Ὁ συγγραφεὺς ὑποστηρίζει, ὅτι ὁ Ὁρμισδᾶς, περὶ τοῦ ὁποίου γίνεται μενεία εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τὴν εὕρισκομένην ἐπὶ τοῦ ὁμωνύμου πύργου τῶν τειχῶν, δὲν πρέπει νὰ ταυτισθῇ μὲ τὸν Ὁρμισδαν, ὁ ὁποῖος περὶ τὸ 380 μ.Χ. εὕρισκετο εἰς Θεσσαλονίκην ὡς ἀρχηγὸς αἰγυπτιακοῦ ἀποσπάσματος², ἀλλὰ μὲ ἄλλον Ὁρμισδαν, ὁ ὁποῖος διετέλεσε praefectus praetorio orientis τὸ 448-450 μ.Χ.³. Κατὰ συνέπειαν, ἐπιφέρει ὁ Vickers, ἡ χρονολογία τῆς χριστιανικῆς ὀχυρώσεως τῆς Θεσσαλονίκης πρέπει νὰ μετατεθῇ ἀπὸ τὸ 380 εἰς τὸ 450 μ.Χ.

Δύο εἶναι τὰ σπουδαιότερα ἐπιχειρήματα τοῦ συγγραφέως: α) ὅτι τὰ διάφορα ἐπιμήκη ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τμήματα ἐκ μαρμάρου, τὰ ὁποῖα ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὴν βάσιν τοῦ δυτικοῦ τείχους, κυρίως τοῦ πεδινοῦ, εἶναι ἔδρανα τοῦ Ἱπποδρόμου⁴ καὶ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐχρησιμοποιήθησαν διὰ τὸν σκοπὸν αὐτὸν πρὸ τοῦ 392 μ.Χ. (ἔτους τῆς σφαγῆς χιλιάδων Θεσσαλονικέων ἐντὸς τοῦ Ἱπποδρόμου ὑπὸ τοῦ Μ. Θεοδοσίου⁵) καὶ β) ὅτι πλίνθοι φέρουσαι ἐπ' αὐτῶν ἀνάγλωφα γράμματα τοῦ ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου καὶ λέξεις συντετμημένας εὐρεθεῖσαι εἰς τὰ τεῖχη διεπιστώθησαν ἐπίσης εἰς τὸ ὁπαῖον⁶ καὶ τὴν ἀψίδα⁷ τοῦ Ἀγ. Γεωργίου. Αἱ αὗται πλίνθοι εὐρέθησαν ἐπίσης εἰς

1. M. Vickers, The Date of the Walls of Thessalonica, «Annual of the Archaeological Museums of Istanbul», τ. 15-16 (1969), σ. 313-318.

2. Ζώσιμος 4, κεφ. 30, σ. 207-208.

3. Πολὺ ὀλίγα γνωρίζομεν περὶ αὐτοῦ. Τὸν συναντῶμεν εἰς μίαν ὁμάδα νόμων, τῶν ὁποίων ὁ παλαιότερος εἶναι CJ. I, 1, 3, τῆς 16ης Φεβρουαρίου 448 καὶ ὁ νεώτερος CJ. VI, 52 τῆς 3ης Ἀπριλίου 450. Πρβλ. RE, VIII, 2410.

4. AE, 1911, σελ. 172.

5. O. T a f r a l i, Thessalonique des origines au XIV^e siècle, Paris 1919, σ. 78 κ.έ., ὅπου καὶ αἱ σχετικαὶ πηγαί. Βλ. προχείρως καὶ Ἀ. Β α κ α λ ο π ο ὕ λ ο υ, Ἱστορία τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 27 κ.έ. καὶ τὴν ἀγγλικὴν μετάφρασιν, Thessaloniki 1963, σ. 24-25.

6. E. D y g g v e, La région palatiale de Thessalonique, εἰς τὰ Acta Congressus Madvigiani (1954) I, Copenhagen 1958, σ. 353-365, καὶ H. T o r p, Mosaikene I St. Georg-Rotunden I Thessaloniki, Oslo 1963, σ. 12.

7. BCH, τ. 44 (1920), σ. 31-32.

τὴν Ἀχειροποίητον¹, τὸν Ἀγ. Δημήτριον², ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν περίβολον τῆς Ἀγ. Σοφίας³. Ἄρα ὅλα τὰ ἀνωτέρω μνημεῖα, ἐξαιρουμένης βεβαίως τῆς Ἀγ. Σοφίας, πρέπει νὰ ἀνήκουν εἰς τὴν αὐτὴν περίπου ἐποχὴν⁴. Ἐπομένως, κατὰ τὸν ἀνωτέρω ἐρευνητὴν, πρέπει νὰ χρονολογήσωμεν ἐκ νέου τὴν δευτέραν οἰκοδομικὴν περίοδον τῆς Rotonda, ὅτε τὸ μνημεῖον μετετράπη εἰς χριστιανικὸν ναὸν καὶ νὰ τὴν τοποθετήσωμεν οὔτε ὀλίγον οὔτε πολὺ εἰς τὰ μέσα τοῦ 5ου μ.Χ. αἰῶνος. Κατ' ἀνάγκην τότε καὶ τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ ἐν λόγῳ μνημείου πρέπει νὰ ἀνήκουν εἰς τὴν αὐτὴν ἢ τὴν ἀμέσως ἐπομένην περίοδον⁵.

Ἡ γνώμη τοῦ Π. Παπαγεωργίου⁶, ὅτι δηλαδή τὰ ἐπιμῆκη μάρμαρα πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ τὸν Ἰππόδρομον, ἀποδεικνύεται ὀρθὴ κατόπιν μάλιστα τῆς ἀνασκαφῆς καὶ τῆς ἀποκαλύψεως τοῦ Θεάτρου-Ῥωδείου⁷. Ἀπὸ τοῦτο δὲν εἶναι δυνατόν νὰ προέρχονται οἱ λίθοι, οἵτινες οὔτε εἰς τὸ λεγόμενον Στάδιον τῆς Θεσσαλονίκης ἀνέχονται, οὐχὶ διότι τοῦτο ἦτο «ξύλινον καὶ προσωρινόν»⁸, ἀλλὰ διότι ταυτίζεται σήμερον μὲ τὸ Ῥωδεῖον-Θεάτρον τῆς πόλεως⁹.

1. O. Tafra li, Topographie de Thessalonique, Paris 1913, σ. 151-153.

2. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, Ἡ Βασιλικὴ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, Ἀθῆναι 1952, σ. 235, πίν. 94β (Λεύκωμα).

3. Τὸ τελευταῖον μνημεῖον δὲν ἀναφέρεται ὑπὸ τοῦ M. Vickers. Μολονότι ἐκ τούτου ἐλλεῖπει τὸ γράμμα Α καὶ ἡ πλὴνθος τῆς Ἀγ. Σοφίας ὑπάγεται εἰς τὴν αὐτὴν ομάδα. Πρβλ. καὶ O. Tafra li, Topographie, σ. 154.

4. Ἡ βασιλικὴ τῆς Ἀχειροποιήτου χρονολογεῖται συνήθως εἰς τὸ 470 μ.Χ. Βλ. R. Krauth eimer, Early Christian and Byzantine Architecture (1965), σ. 74. Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου εἰς τὸ μέσον ἢ τὸ β' ἡμῖς τοῦ 5ου αἰ. Βλ. Γ. καὶ Μ. Σωτηρίου, ἔ.α., σ. 247.

5. M. Vickers, The Date of the mosaics of the Rotonda at Thessaloniki, BSR, τ. 38 (1970), σ. 183-187. Εὐχαριστῶ θερμῶς τὸν κ. M. Vickers διὰ τὴν ἀποστολὴν τοῦ ἀνατύπου. Εἰς μελέτην μου δημοσιευθεσομένην προσεχῶς ἀσχολοῦμαι ἐκτενῶς μὲ τὴν χρονολογίαν τῶν μωσαϊκῶν τῆς Rotonda.

6. Βλ. σ. 311, ὑποσημ. 4 τῆς παρούσης ἐργασίας.

7. Βλ. Ἀρχ. Δελτ., τ. 18 (1963), Μέρος Β, Χρονικά, σ. 196-199, καὶ Ἀρχ. Δελτ. τ. 19 (1964), Μέρος Β, Χρονικά, σ. 329-331. Περιέργον εἶναι ὅτι ὁ M. Vickers ἀγνοεῖ τὴν εὐρεσιν τοῦ Θεάτρου-Ῥωδείου. Βλ. καὶ ὑποσημείωσιν 7 τῆς ἐργασίας τοῦ M. Vickers, ἔ.α. σ. 314.

8. M. Vickers, ἔ.α., σ. 314. Ἡ παρανόησις περὶ τῆς ξυλίνης κατασκευῆς τοῦ Σταδίου προέρχεται ἀπὸ τὸ χωρίον: «Καὶ ὁ μὲν (Μαξιμιανὸς) ἔτυγεν ἐπὶ τὸ τῆς πόλεως θέατρον τὸ καλούμενον στάδιον ἀνιέναι θεὰς ἔνεκεν τῶν μονομαχεῖν μελλόντων καὶ τὰ λοιπὰ τοῦ πεντάθλου θεάματα ἐπιτελούντων» ἐκεῖ γὰρ αὐτῷ παρασκευάστω διὰ τινῶν σανίδων περιπεφραγμένος κύκλῳ ἐν ὕψει κρεμάμενος, ὁ δέχεσθαι μέλλων τοὺς ἐν αὐτῷ εἰσιόντας καὶ θεατρικῶς ἀντικρυς ἀλλήλων μονομαχήσοντας». (Migne CXVI, Col. 1176). Βλ. καὶ Α. Ξυγγοπούλου, Συμβολαὶ εἰς τὴν τοπογραφίαν τῆς Βυζαντινῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονικὴ 1949, σ. 24 κ.ε., ὅπου ἀναλύονται πλήρως τὰ σχετικὰ μὲ τὸ κείμενον μορφολογικὰ προβλήματα.

9. Σ. Πελεκανίδου, Τὸ «Θεάτρον τοῦ καλούμενον Στάδιον», τῆς Θεσσαλονίκης,

Ἐφ' ὅσον λοιπὸν τὰ ἔδρανα αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ τὸν Ἱπποδρόμον τῆς Θεσσαλονίκης, δὲν εἶναι δυνατόν, ὅπως ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ M. Vickers, νὰ ἐχρησιμοποιήθησαν εἰς τὸ τεῖχος πρὸ τοῦ 392 μ.Χ. Δὲν εἶναι ὅμως δυνατόν ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου νὰ συμπεράνωμεν ὅτι ὁλόκληρον τὸ τεῖχος τῆς πόλεως εἶχε γίνει εἰς μίαν καὶ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν¹ καὶ μάλιστα μετὰ τὸ 392 μ.Χ. Ὑπὲρ τῆς ἀπόψεως αὐτῆς συνηγορεῖ οὐχὶ μόνον ἡ λογικὴ ἀναγκαιότης, ἀλλὰ καὶ αἱ διαφόρων ἐποχῶν ἐπιγραφαί, αἱ ὁποῖαι ὑπῆρχον καὶ ὑπάρχουν ἐπὶ τῶν τειχῶν, ἀκόμη δὲ καὶ οἱ διάφοροι τρόποι τοιχοδομίας.

Εἰκ. 1. Τμήμα τοῦ εἰς τὴν ὁδὸν Εἰρήνης δι' ἑδράνων τοῦ Ἱπποδρόμου θεμελιωθέντος τείχους

Ὡς εἶναι γνωστὸν ἔδρανα τοῦ Ἱπποδρόμου εὐρέθησαν ἐλάχιστα εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν τῆς πόλεως παρὰ τὴν Κασσανδρεωτικὴν πύλην², ἐνῶ πάμπολλα ὑπῆρχον καὶ ὑπάρχουν καὶ σήμερον εἰς τὸ δυτικὸν τεῖχος καὶ δὴ εἰς τὸ νοτίως τῆς Ληταίας πύλης ἐκτεινόμενον³ (εἰκ. 1) καὶ εἰς τὴν περιο-

«Κέρνος», Τμητικὸς τόμος Γ. Μπακαλάκη (ὑπὸ ἐκτύπωσιν). Εὐχαριστῶ θερμῶς τὸν καθηγητὴν κ. Σ. Πελεκανίδην, ὅστις προθύμως μοῦ παρεχώρησεν δακτυλογραφημένον ἀντίγραφον τῆς ὑπὸ δημοσίευσιν πραγματείας του.

1. Παραδείγματα ἀλλεπαλλήλων ὀχυρώσεων ἔχομεν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ εἰς τὰς Ἀθήνας. Βλ. Ἱ. Τρ α υ λ ο υ, Πολεοδομικὴ ἐξέλιξις τῶν Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1960, σ. 281 εἰς λέξιν «ὀχύρωσις».

2. A. Choisy, R.A., 1876, σ. 355-359.

3. Τοῦ τείχους αὐτοῦ ἔχει καταστραφῇ τὸ τμήμα, τὸ ὅποιον κατὰλαμβάνει τὸ ἥμισυ

χήν του Τόπ-Χανέ¹. Τò γεγονόςς ὅτι τὰ περισσότερα τῶν ἐδράνων ἐχρησιμοποiehthσαν εἰς τὴν βάσιν τοῦ δυτικοῦ τείχους καὶ οὐχὶ τοῦ ἀνατολικοῦ, τὸ ὁποῖον εὐρίσκετο πλησιέστερον τοῦ Ἱπποδρόμου, ἄγει εἰς τὴν σκέψιν, ὅτι τὴν ἐποχὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ἔπαυσε λειτουργῶν ὁ Ἱππόδρομος εἶχεν ἤδη κατασκευασθῇ τὸ ἀνατολικὸν τεῖχος. Διότι θὰ ἦτο παράλογον νὰ χρησιμοποιηθοῦν ταῦτα εἰς τὸ δυτικὸν τεῖχος τὴν στιγμὴν κατὰ τὴν ὁποίαν ἦτο εὐκολωτέρα λόγῳ γειτνιασεως ἢ χρῆσις τῶν εἰς τὸ ἀνατολικόν. Ἡ εὕρεσις ἐδράνων τινῶν εἰς τὴν περιοχὴν αὐτὴν δύναται νὰ ἀποδοθῇ εἰς μεταγενεστέρως ἐπισκευάς, ἴσως συγχρόνους μὲ τὴν ἀνακατασκευὴν τοῦ δυτικοῦ τείχους.

Διὰ τῆς κατεδαφίσεως, μεσοῦντος τοῦ 1971, τῶν μικροκαταστημάτων εἰς τὴν ὁδὸν Εἰρήνης, τὰ ὁποῖα εὐρίσκοντο ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸ δυτικὸν τεῖχος, ἀπεκαλύφθη πλήρως τὸ τμήμα τοῦ τείχους εἰς τὴν περιοχὴν αὐτήν, ὥστε ἡ μελέτη αὐτοῦ καθίσταται σήμερον εὐκολωτέρα ἢ κατὰ τὸ παρελθόν. Ἐξ ἄλλου διὰ τῶν ἀνασκαφῶν, αἱ ὁποῖαι ἐγένοντο τὸν χειμῶνα τοῦ 1970 εἰς τὴν νοτίαν πλευρὰν τῆς πλατείας I. Μεταξὺ παρὰ τὸ κτήριον τοῦ ΟΤΕ ἀπεκαλύφθη τμήμα τοῦ τείχους², τὸ ὁποῖον ἀπετέλει τὴν συνέχειαν τοῦ εἰς τὴν ὁδὸν Εἰρήνης εὐρισκομένου. Ἐρευνῶντες τὸ κατὰ μήκος τῆς ὁδοῦ ταύτης τεῖχος παρετηρήσαμεν τὰ ἑξῆς: α) ἡ βάσις αὐτοῦ ἔχει κατασκευασθῇ κατὰ τὸ πλεῖστον ἐξ ἐδράνων ληφθέντων, ὥς ἀνεφέρθη, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἐκ τοῦ Ἱπποδρόμου, ἀλλὰ βέβαια δὲν λείπουν καὶ οἱ διαφόρων διαστάσεων ἐγγώνιοι λίθοι εἰς δευτέραν καὶ οὗτοι ὅπωςδήποτε χρήσιν· β) ὅλον τὸ ὑπόλοιπον τεῖχος ἔχει κατασκευασθῇ, τουλάχιστον εἰς τὴν πρόσωψιν, ἀπὸ πλινθοδομῆν· γ) εἰς ὕψος 3-3,50μ. ἀπὸ τοῦ ἐδάφους ὑπάρχουν δύο σειραὶ διπλῶν, καὶ εἰς ἄλλα μέρη μονῶν, τόξων, δὲν λείπουν δὲ καὶ αἱ διὰ σταυρῶν, ἀλλὰ καὶ ἐσχηματοποιημένων κυπαρίσσω διακοσμήσεις εἰς τὰ μεταξὺ τῶν τόξων κενὰ διαστήματα· δ) καταφανεῖς εἶναι αἱ κατὰ καιροὺς γενόμεναι τουρκικαὶ ἐπιδιορθώσεις εἰς πολλὰ τμήματα τοῦ τείχους, καὶ ε) ὅλοι οἱ πύργοι του εἶναι τριγωνικοὶ (πρόβολοι).

Τὸ παρὰ τὸ κτήριον τοῦ ΟΤΕ τμήμα τοῦ τείχους σωζόμενον μέχρι τῆς στάθμης τῆς ὁδοῦ δὲν παρέχει πολλὰ στοιχεῖα πρὸς ἔρευναν, ὅπωςδήποτε ὅμως καὶ τὰ ὑπάρχοντα συνδυαζόμενα μὲ τὰ στοιχεῖα τοῦ ἀνωτέρω ἑξετασθέντος τείχους ὁδηγοῦν εἰς σαφῆ συμπεράσματα: τὸ τμήμα αὐτὸ τοῦ τεί-

τῆς ὁδοῦ Εἰρήνης καὶ τὴν πλατεῖαν I. Μεταξὺ. Τὸ κατεστραμμένον τμήμα τῆς ὁδοῦ Εἰρήνης σώζεται μέχρι τοῦ ὁδοστρώματος.

1. Ἀρχ. Δελτ. τ. 18 (1963), Χρονικά, Μέρος Β, σ. 242.

2. Αἱ παρατηρήσεις καὶ τὰ πορίσματα διὰ τὰ τμήματα αὐτὰ τῶν τειχῶν θὰ δημοσιευθοῦν εἰς τὸ Ἀρχ. Δελτ. τοῦ 1970 καὶ 1971. Ἐκ τῆς θέσεως ταύτης αἰσθάνομαι τὴν ἀνάγκην ὅπως εὐχαριστήσω τὸν Ἐφορὸν Ἀρχαιοτήτων καὶ διευθυντὴν τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης κ. Α. Βαβρίτσαν διὰ τὴν ἄδειαν, ἣν μοι παρέσχε πρὸς δημοσιεῖσιν τμημάτων τινῶν τῶν τειχῶν.

χοὺς ἔχει κατασκευασθῇ καθ' ὁλοκληρίαν ἀπὸ μαρμάρινα μέλη ἄλλων κτηρίων, μεταξὺ τῶν ὁποίων διακρίνονται ἀρκετὰ τμήματα οὐδῶν, στυλοβατῶν καὶ ἐπιστυλίων. Εἰς τὸ πρὸς Ν συνεχόμενον τμήμα τοῦ τείχους, τὸ ὁποῖον σώζεται μέχρι τῶν ἐπάλξεων, παρατηροῦνται εἰς τὴν βάσιν ἑδρανα ἐκ τοῦ Ἱπποδρόμου, πολλοὶ ἐγγώνιοι λίθοι καὶ διάφορα ἀρχιτεκτονικὰ μέλη. Εἰς ἄλλα μέρη τοῦ ἰδίου τείχους διαφαίνονται ὑπολείμματα γενέσεως μονῶν τόξων, ὁμοίων πρὸς τὰ τῆς ὁδοῦ Εἰρήνης.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων συμπεραίνομεν τὰ ἑξῆς: α) ἐκ πρώτης ὄψεως γίνεται ἀντιληπτὸν ὅτι τὸ νοτίως τῆς ὁδοῦ Ἑγ. Δημητρίου ἐκτεινόμενον τεῖχος παρουσιάζει στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα δὲν ὑπάρχουν εἰς ὁλόκληρον τὸ ὑπόλοιπον τεῖχος· β) ἐμφανὲς εἶναι ἡ προχειρότης, ἀλλὰ καὶ ἡ σπουδὴ, ἡ ὁποία παρατηρεῖται εἰς τὴν ἀνοικοδόμησίν του. Ἀποτέλεσμα τοῦ γεγονότος αὐτοῦ εἶναι αἱ συνεχεῖς εἰς ὅλας τὰς ἐποχὰς καὶ κατὰ τὴν τουρκοκρατίαν ἐπιδιορθώσεις του· γ) σαφὲς εἶναι ἡ προσπάθεια τῆς μιμήσεως, ἡ ὁποία διαπιστώνεται κυρίως εἰς τὰ διακοσμητικὰ θέματα (τόξα, σταυροί, σχηματοποιημέναι κυπάρισσοι) ἐν σχέσει πρὸς τὸ ὑπόλοιπον τεῖχος· δ) ἡ δι' ἐδράνων καὶ ἐγγωνίων λίθων θεμελίωσις τοῦ Ν τῆς ὁδοῦ Ἑγ. Δημητρίου τείχους δὲν εἶναι τυχαία καὶ πρέπει νὰ ὀφείλεται εἰς ἐπικειμένην ἐχθρικήν προσβολήν. Ὑπάρχει σπουδὴ εἰς τὴν κατασκευὴν καὶ αὕτη, νομίζω, δὲν ἔμπορεῖ νὰ ἐρμηνευθῇ διαφοροτρόπως. Διότι, ἐὰν ἡ ἀνέγερσις ὁλοκληρήν τοῦ τείχους τῆς Θεσσαλονίκης ἦτο σύγχρονος, πῶς δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ ἡ μεταφορὰ καὶ ἡ χρησιμοποίησις ὅλων σχεδὸν τῶν ἐδράνων τοῦ Ἱπποδρόμου, ἀλλὰ καὶ ἄλλων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν εἰς τὸ δυτικὸν τμήμα τοῦ τείχους, ἐνῶ τὰ ἑδρανα τοῦλάχιστον ἠδύναντο εὐκολώτερον νὰ χρησιμοποιηθοῦν εἰς τὸ ἀνατολικὸν τεῖχος; Τὸ ἐπιχείρημα, τὸ ὁποῖον θὰ ἠδύνατο νὰ προβάλῃ τις, ὅτι δηλαδή ἡ χρησιμοποίησις τῶν ἐδράνων εἰς τὸ δυτικὸν τεῖχος συνδέεται μὲ τὴν περισσότερον δυνατὴν ἐνίσχυσιν αὐτοῦ τοῦ τμήματος τοῦ τείχους, ὡς δεχομένου τὰς περισσότερας ἐπιθέσεις τῶν ἐχθρῶν, δὲν εὐσταθεῖ.

Διὰ νὰ ἐννοήσωμεν καλύτερον τὴν ὑπαρξίν τῶν ἐδράνων εἰς τὸ δυτικὸν τεῖχος, ἀλλὰ καὶ διὰ νὰ χρονολογήσωμεν αὐτό, εἶναι νομίζομεν ἀνάγκη νὰ ἐξετασθοῦν οἱ τρόποι τοιχοδομίας, οἱ ὁποῖοι ἐμφανίζονται γενικῶς εἰς τὸ τεῖχος. Ὁ Tafrali¹ διακρίνει εἰς τὰ ἀρχαιότερα τμήματα τοῦ τείχους τῆς Θεσσαλονίκης τρεῖς τρόπους τοιχοδομίας: α) κυρίως ἀργολιθοδομὴν μὲ ἐπαλλήλους ζώνας ἐκ πλίνθων εἰς ἓν ἐνιαῖον σύνολον· τὸ ὕψος τῆς ἀργολιθοδομῆς, μεταξὺ τῶν ζωνῶν τῶν πλίνθων κυμαίνεται ἀπὸ 1,50 - 1,80 μ. αἱ δὲ ζῶναι τῶν πλίνθων ἀποτελοῦνται συνήθως ἐκ τριῶν ἀλλὰ καὶ τεσσάρων καὶ πέντε

1. O. Tafrali, Topographie, σ. 73-77.

σειρών¹. β) κυρίως πλινθοδομήν, τὴν ὁποίαν συναντῶμεν εἰς τὸ ΒΔ τεῖχος· ἡ ἀργολιθοδομή χρησιμοποιεῖται μόνον εἰς τὰ κατώτερα μέρη, εἰς τὴν θεμελίωσιν, καὶ ὡς γέμισμα· εἰς τὴν ἀνωδομήν αἱ ἐπιφάνειαι ποικίλλονται μὲ τρεῖς σειρὰς τόξων· τὰ τόξα τῶν δύο κάτω σειρῶν εἶναι διπλᾶ ἐνθ' τῆς τρίτης ἄνω μονά². γ) τὸ τεῖχος εἰς τὸ σύνολόν του ἀποτελεῖται ἀπὸ πλίνθους· εἰς ὕψος 3-3,50 μ. ἐκ τοῦ ἐδάφους ὑπάρχουν δύο σειραὶ ἐπαλλήλων διπλῶν (εἰκ. 2) καὶ εἰς ἄλλα τμήματα μονῶν τόξων (εἰκ. 3)· δὲν ἔχει καταβληθῇ ἰδιαι-

Εἰκ. 2. Τμήμα τοῦ δυτικοῦ τεύχους μετὰ διπλῶν τόξων εἰς δύο ἐπαλλήλους σειρὰς

τέρα φροντίς εἰς τὴν κατασκευὴν, ἐχρησιμοποιήθη δὲ ὕλικόν, ὅπως ἐγγώνιοι λίθοι, τμήματα γλυπτῶν, κίονες κ.ἄ. εἰς δευτέραν χρῆσιν. Διὰ τῆς τοιχοδομίας αὐτῆς ἔχει κατασκευασθῇ τὸ Ν τῆς Αἰταίας πύλης ἐκτεινόμενον τεῖχος. Περαιτέρω ὁ Tafraли δέχεται³, ὅτι τὸ διὰ τριπλῶν τόξων διακοσμημένον τμήμα τῶν τειχῶν προηγείται χρονολογικῶς τοῦ κατεσκευασμένου ἐξ ἀργολιθοδομῆς καὶ ἐπαλλήλων ζωνῶν πλίνθων. Τὴν γνώμην αὐτὴν διατυπώνει παρασυρθεὶς προφανῶς ἀπὸ τὸν L. Duchesne, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἐπισκεφθῇ τὴν Θεσσαλονίκην περὶ τὸ 1876. Οὐδὲν ὅμως ἀρχαιολογικὸν ἐπιχείρημα πρὸς ἐνίσχυσιν τῆς γνώμης αὐτῆς προσάγει. Ἐρευνήσαντες καὶ

1. O. Tafraли, ἔ.ἄ., πίν. IV, 1.

2. O. Tafraли, ἔ.ἄ., πίν. XII, 1.

3. O. Tafraли, ἔ.ἄ., σ. 78.

ἡμεῖς τὸ τεῖχος δὲν δυνάμεθα νὰ συμφωνήσωμεν μὲ τὸν Tafrali. Ἀντιθέτως πιστεύομεν, ὅτι ὁ β' τρόπος τοιχοδομίας ἐπεται τοῦ α', ἂν δὲν εἶναι σύγχρονος. Καὶ τοῦτο διότι ἡ δι' ἐπαλλήλων ζωνῶν ἐξ ὀπτοπλίνθων καὶ ἀργολιθοδομῆς τοιχοδομία ἀνάγει τὰς ρίζας τῆς εἰς τὴν ρωμαϊκὴν ἐποχὴν ἢ καὶ παλαιότερον, εἶναι δὲ χαρακτηριστικὴ διὰ τὴν ἐποχὴν τῆς τετραρχίας¹, ὅτε εἰς τὴν Θεσσαλονικὴν ἀνηγέρθη τὸ Γαλεριανὸν συγκρότημα. Ἡ ἰδίᾳ τοιχοδομία συναντᾶται εἰς τὴν Ἀφρικὴν, εἰς τὰς θέρμας τῆς Cherchel (Καισά-

Εἰκ. 3. Τμήμα τοῦ δυτικοῦ τείχους μετὰ ἀπλῶν τόξων εἰς δύο ἐπαλλήλους σειρὰς

ρεια Μαυριτανικὴ) καὶ Tipasa (Θεβέστη), αἱ ὁποῖαι χρονολογοῦνται εἰς τὸν 2ον ἢ 3ον αἰ. μ.Χ., καθὼς καὶ εἰς τὰς θέρμας τοῦ Cluny τῶν Παρισίων, χρονολογουμένας εἰς τοὺς πρὸ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουλιανοῦ χρόνους². Ὁ γ' τρόπος τοιχοδομίας ἀνήκει κατὰ τὴν γνώμην μου εἰς μεταγενεστέραν μᾶλλον ἐποχὴν καὶ τοῦτο οὐχὶ μόνον ἔνεκα τῆς ἐντελῶς διαφορετικῆς ἀλλὰ καὶ τῆς ἀμελεστάτης αὐτοῦ κατασκευῆς, εἰς τὴν ὁποίαν ἐχρησιμοποιήθη παλαιότερον ὑλικὸν εἰς δευτέραν χρῆσιν. Τὸ κατασκευασθὲν διὰ τοῦ τρόπου αὐτοῦ τεῖχος (τὸ Ν τῆς ὁδοῦ Ἀγ. Δημητρίου ἐκτεινόμενον) παρουσιάζει ὄψιν βεβιασμένης κατασκευῆς, θὰ ἀνηγέρθη δὲ μᾶλλον εἰς ἐποχὴν ἐχθρικῆς ἐπι-

1. Φ. Παπαδοπούλου, Ἀρχ. Δελτ. τ. 19 (1964), Μέρος Β, Χρονικά, σ. 334. Βλ. καὶ Χ. Μακρόνα, ΠΑΕ (1950), σ. 307.

2. Ο. Tafrali, Topographie, σ. 74, ὅπου καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

θέσεως, προφανώς διὰ τὴν ἀντικαταστήσῃ τὸ εἰς τὴν θέσιν αὐτὴν πεπαλαιω-
 μένον ρωμαϊκὸν τεῖχος¹.

Ὁ Μ. Vickers εἰς τὴν προσπάθειάν του νὰ χρονολογήσῃ εἰς τὴν αὐτὴν
 ἐποχὴν τοὺς τρεῖς τρόπους τοιχοδομίας, ὡς τοὺς διακρίνει ὁ Tafrafi, παρα-
 πέμπει εἰς τὸν πίνακα 272α'-β' τοῦ ΑΔ (1963), Χρονικά, καὶ λέγει²: «Εἶναι
 ὁμως φανερόν ἀπὸ τὸν πίν. 272 τῆς κ. Δροσογιάννην ὅτι εἰς τὴν εἰκ. α' ἔχει
 τις τριπλᾶς ἀντίδας, αἵτινες ὑπέρκεινται μαρμαρίνων τεμαχίων, τὰ ὅποια,
 ὡς εἶδομεν, πιθανῶς προήλθον ἐκ τοῦ Ἰπποδρόμου, καὶ ὅτι εἰς τὴν εἰκ. β'
 αἱ ἐναλλασσόμεναι σειραὶ πλίνθων καὶ ἀργολιθοδομῆς ὑπέρκεινται παρο-
 μοίων τεμαχίων. Εἶναι συνεπῶς σαφές ὅτι ὁ Tafrafi εἶναι πολὺ σχολαστικὸς
 καὶ ὅτι καὶ οἱ τρεῖς τρόποι τῆς τοιχοδομίας τοῦ τεύχους ἐκτίσθησαν κατὰ
 τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον τὴν ἰδίαν ἐποχὴν». Ὡς ὁμως ἀντιλαμβάνεται τις ἐκ τοῦ
 πίν. 272α'-β' τοῦ ΑΔ (1963), Χρονικά, οὐδὲν ἐκ τῶν ὅσων λέγει ὁ Μ. Vickers
 προκύπτει. Οὐτε δηλαδὴ εἰς τὴν εἰκ. α' ὑπάρχουν τριπλᾶ τόξα, τὰ ὅποια
 ὑπέρκεινται ἐδράνων τοῦ Ἰπποδρόμου, οὔτε καὶ εἰς τὴν εἰκ. β' ἐναλλασσό-
 μεναι σειραὶ ὀπτοπλίνθων καὶ ἀργολιθοδομῆς, αἱ ὅποιαι πατοῦν ἐπὶ παρο-
 μοίων ἐδράνων. Εἰς τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ὠδηγήθημεν καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιτόπιον
 ἔρευναν τοῦ ἀπεικονιζομένου εἰς τὸν πίν. 272 α'-β' τεύχους. Ἀντιθέτως, ὡς
 φαίνεται εἰς τὴν εἰκ. α' τοῦ πίν. 272 τοῦ ΑΔ (1963), Χρονικά, ἡ κατασκευὴ
 αὐτοῦ τοῦ τμήματος τοῦ τεύχους εἶναι πολὺ ἀμελής, ἐντελὼς ἀκόσμητος,
 συνίσταται δὲ ἐξ ἀπλῆς ἀργολιθοδομῆς μὲ ἐλαχίστην χρῆσιν ὀπτοπλίνθων.
 Εἰς τὴν εἰκ. β' ἀντιθέτως κυριαρχεῖ ἡ πλίνθος, ἡ δὲ τοιχοδομία οὐδόλως δια-
 φέρει τῆς τοιχοδομίας τοῦ τεύχους τῆς ὁδοῦ Εἰρήνης (εἰκ. 4).

Ἐρχόμενοι τώρα εἰς τὸ θέμα τοῦ Ὁρμίσδα ἔχομεν νὰ παρατηρήσωμεν
 τὰ ἑξῆς: Ὁ Μ. Vickers³ εἰς τὴν προσπάθειάν του νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν γνώμην
 τοῦ H. Koethe⁴, ὅτι δηλαδὴ ὁ ἀναφερόμενος εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ τεύ-
 χους Ὁρμίσδας ἦτο ὁ praefectus praetorio orientis τοῦ 448-450 καὶ οὐχὶ ὁ
 εἰς τὴν Θεσσαλονίκην τὸ 380 εὐρισκόμενος ὡς ἀρχηγὸς τοῦ αἰγυπτιακοῦ
 ἀποσπάσματος, προφανῶς ὑποπίπτει εἰς ἕν βασικώτατον λάθος, τὸ ὅποιον
 ἀντιληφθεὶς ἀναρεῖ εἰς συνημμένον εἰς τὴν μελέτην του διορθωτικὸν ση-
 μείωμα⁵, ὅπου ὑποστηρίζει πολὺ ὀρθῶς, ὅτι ἡ Θεσσαλονίκη ὑπάγεται εἰς

1. Οἱ Ἀβαιοὶ καὶ Σλάβοι ἐπολιόρκησαν ἐπὶ Μαυρικίου (582-602) τὴν Θεσσαλονίκην.
 Τὴν ὑπεράσπισιν τῆς πόλεως διηύθυνεν ὁ ἀρχιεπίσκοπος Εὐσέβιος, ὁ ὁποῖος ἀναφέρεται
 εἰς ἐπιγραφὴν, τὴν ὁποίαν εὗρεν ὁ L. Duchesne εἰς τὰ εἱρεῖα τῆς Κασσανδρεωτικῆς πύ-
 λης. Πρβλ. L. Duchesne et Ch. Bayet, *Mémoire sur une mission au Mont Athos*,
 Paris 1876, σ. 58, καὶ Migne, CXVI, Col. 1296.

2. M. Vickers, ἑ.α., σ. 317, σημ. 26.

3. M. Vickers, ἑ.α., σ. 316.

4. JdI, τ. 48 (1933), σ. 197.

5. Θίγω τὸ θέμα αὐτό, διότι δὲν γνωρίζω ἕάν τὸ διορθωτικὸν σημεῖωμα ἔχει ἐπισυναφθῇ

τὴν ἐπαρχίαν τῆς Ἰλλυρίας καὶ δὲν πρέπει νὰ εὐρίσκετο εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ praefectus τῆς Ἀνατολῆς. Παρὰ ταῦτα ὅμως ἐμμένει εἰς τὴν ἀποψίν του ὡς πρὸς τὴν ἀνέγερσιν τῶν τειχῶν ὑπὸ τοῦ Ὁρμίσδα τοῦ praefectus τῆς Ἀνατολῆς καὶ προσπαθεῖ δι' ὑποθέσεων νὰ πείσῃ περὶ τῆς ὀρθότητος τῶν ἐπιχειρημάτων του. Καὶ ἂν ἀκόμη, λέγει, δὲν ἔκτισε τὰ τείχη δυνάμει τοῦ ἀξιώματός του, τὸ 449 πρέπει νὰ εὐρίσκετο εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, διότι ἀπουσίαζεν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν. Ἀλλὰ οὐδεμία μαρτυρία ὑπάρχει ὅτι ὁ Ὁρμίσδας ἀπουσίαζεν ἐκ Κωνσταντινουπόλεως, μὴ ὦν κατὰ

Εἰκ. 4. Τμήμα τοῦ εἰς τὴν ὁδὸν Εἰρήνης τείχους μετὰ ἀπλῶν τόξων καὶ ἐδράνων τοῦ Ἱπποδρόμου

τὸ ἔτος τοῦτο praefectus praetorio orientis, καὶ εὐρίσκετο εἰς τὴν Θεσσαλονίκην. Ἡ σιωπὴ ἐξ ἄλλου τῶν πηγῶν εἶναι ἐναντίον τῶν ἐπιχειρημάτων τοῦ M. Vickers. Διότι εἶναι γεγονός, ὅτι ἀπὸ οὐδέναι Βυζαντινὸν ἱστορικὸν γίνεται ἔστω καὶ ἡ ἐλαχίστη μνεῖα περὶ παρουσίας τοῦ Ὁρμίσδα (τοῦ praef. praetorio orientis) εἰς Θεσσαλονίκην.

Ὅσον ἀφορᾷ τὸ πρόβλημα τῶν μετὰ σφραγιστῶν συμπλεκομένων γραμμάτων ὀπτοπλίνθων τοῦ τείχους τὰ πράγματα ἔχουν ὡς ἑξῆς: Εἰς τὸ τείχος

καὶ εἰς τὸν τόμον τοῦ «Annual of the Archaeological Museums of Istanbul», τ. 15-16, ὅπου ἔχει δημοσιευθῇ ἡ μελέτη, καθόσον ἐμελέτησα ταύτην ἀπὸ ἀνάπτυπον, τὸ ὅποιον εἶχε τὴν καλωσύνην νὰ μοῦ ἀποστείλῃ ὁ συγγραφεύς.

εὐρέθησαν πλίνθοι, ἐπὶ τῶν ὁποίων ὑπάρχουν διαφόρων τύπων σφραγίδες¹, αἱ ὁποῖαι ἀποδίδονται εἰς διαφορετικὰ ἐργαστήρια - πλινθοποιεῖα². Εἰς τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ὀδηγοῦμεθα καὶ ἀπὸ τὴν σκέψιν ὅτι ἦτο ἀδύνατον μὲ τὰ μηχανικὰ μέσα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ἔναι καὶ μόνον ἐργαστήριον νὰ ἐπιομήθευε πλίνθους διὰ τὴν ὀλοκλήρωσιν ἐνὸς τεραστίου ἔργου, ὡς ἦτο ἡ κατασκευὴ ἐνὸς τείχους. Δὲν εἶναι δυνατόν ἐπίσης νὰ παραβλέψωμεν τὸ γεγονός τῆς περισυλλογῆς πλίνθων ἐξ ἄλλων ἡρειπωμένων πρὸς κατασκευὴν νέων μνημείων. Εἰς τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ὀδηγοῦμεθα ἀπὸ τὴν διαπίστωσιν πλίνθων μὲ τὴν αὐτὴν σφραγίδα εἰς μνημεῖα χρονολογούμενα εἰς διαφορετικὰς ἐποχάς. Ὅπως ἔχομεν ἥδη ἀναφέρει³, εἰς τὰ τείχη τῆς Θεσσαλονίκης, τὴν Παναγίαν Ἀχειροποιήτων, εἰς τὸ ὅπαϊον τοῦ Ἀγ. Γεωργίου (Rotonda)⁴ καὶ τὸν περίβολον τῆς Ἀγ. Σοφίας εὐρέθησαν πλίνθοι μὲ τὰ αὐτὰ ἀνάγλυφα συμπλεκόμενα γράμματα. Αἱ βασιλικαὶ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου καὶ τῆς Παναγίας Ἀχειροποιήτου εἶναι περίπου σύγχρονοι (β' ἡμισυ τοῦ 5ου αἰ.), ὅπως σύγχρονα πρέπει νὰ εἶναι ἡ β' οἰκοδομικὴ περίοδος τῆς Rotonda καὶ τὰ πρῶτα χριστιανικὰ τείχη τῆς πόλεως (±380-400 μ.Χ.). Αἱ πλίνθοι τῆς Ἀγ. Σοφίας πρέπει νὰ προέρχωνται ἀπὸ τὰ ὑπ' αὐτὴν ἀνασκαφέντα οἰκοδομήματα, τῶν ὁποίων τινὰ μὲν χρονολογοῦνται εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Μ. Κωνσταντίνου⁵, τινὰ δὲ εἰς ἐποχὴν μεταγενεστέραν.

Διὰ τῶν κατὰ τὸ 1970 εἰς τὴν διασταύρωσιν τῶν ὁδῶν Φιλίππου καὶ Ε. Βενιζέλου γενομένων ἀνασκαφῶν ἀνευρέθη ἐν θεμελίοις κτίσμα ρωμαϊκὸν ἀγνώστου μᾶλλον προορισμοῦ. Ἐκ τοῦ κτίσματος αὐτοῦ περισυνελέγη πλίνθος ἔχουσα τὰς αὐτὰς διαστάσεις, ἀλλὰ καὶ τὰ αὐτὰ ἀνάγλυφα συμπλεκόμενα γράμματα, ἅτινα φέρει ἡ πλίνθος, τὴν ὁποίαν χρησιμοποιεῖ ὁ Μ. Vickers διὰ τὴν στήριξιν τῶν ἐπιχειρημάτων του⁶ (εἰκ. 5). Ἰδίας μορφῆς πλίνθος ἀνευρέθη κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς βορείως τῆς Βασιλικῆς τοῦ Ἀγ. Δημητρίου χρησιμοποιηθεῖσα εἰς τὴν πλινθόστρωσιν τοῦ πυθμένος μιᾶς δεξαμενῆς

1. Περὶ τῶν τύπων τῶν σφραγίδων Βλ. O. Tafra li, Topographie, σ. 76-77.

2. Βλ. Γ. Σωτηρίου, Ἐκθεσις περὶ τῶν ἐργασιῶν τῶν ἐκτελεσθεισῶν ἐν τῇ ἡρειπωμένῃ ἐκ τῆς πυρκαϊᾶς βασιλικῇ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης κατὰ τὰ ἔτη 1917-1918, Συμπλήρωμα Ἀρχ. Δελτ. 1918, σ. 20. Πρβλ. καὶ Ε. Mamboury, «Βυζάντιον» (1949), σ. 113, ὅπου γίνεται παράθεσις τῶν διαφορῶν γνωμῶν περὶ τῶν ἐπὶ τῶν πλίνθων σφραγίδων.

3. Πρβλ. καὶ Μ. Vickers, ἔ.α., σ. 317.

4. Δι' ἡμᾶς ἡ χρονολογία τῆς β' οἰκοδομικῆς περιόδου τῆς Rotonda παραμένει ὡς ἔθεσαν ταύτην ὁ Ε. Dygve καὶ Η. Torp.

5. Βλ. Ἀρχ. Δελτ. τ. 18 (1963), Μέρος Β₂, Χρονικά, σ. 235-240.

6. Ἡ πλίνθος αὕτη εὐρίσκεται σήμερον ἐναποθηκευμένη εἰς τὸ ἐργαστήριον τοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης. Τὰ πορίσματα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς ὁδοῦ Φιλίππου-Βενιζέλου θὰ δημοσιευθοῦν εἰς Ἀρχ. Δελτ., Χρονικά τοῦ 1970.

προφανῶς μεταγενεστέρας τῆς κατασκευῆς τοῦ ναοῦ¹ (εἰκ. 6). Τὸ γεγονός αὐτὸ δεικνύει πόσον ἐπισημῆς καὶ παρακεκινδυνευμένη εἶναι ἡ ἐξαγωγή συμπερασμάτων, ὅταν ταῦτα βασίζονται εἰς στοιχεῖα δευτερευούσης σημασίας. Δὲν εἶναι δυνατὸν δηλαδὴ νὰ καταλήξωμεν εἰς ἀπολύτους χρονολογήσεις μνημείων βασιζόμενοι εἰς μίαν ἢ δύο πλίνθους, ὕλικὸν ποῦ εὐκόλως

Εἰκ. 5. Πλίνθος εὐρεθεῖσα εἰς τὸ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Φιλίππου-Βενιζέλου ἀνασκαφὴν ρωμαϊκὸν οἰκοδόμημα

μεταφέρεται ἀπὸ τόπου εἰς τόπον καὶ τὸ ὅποιον πιθανῶς ἔχει σφραγισθῇ μὲ παλαιότερον χρησιμοποιηθεῖσας σφραγίδας, ἂν δὲν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν καὶ τὰ ἄλλα στοιχεῖα, τὰ ὅποια μᾶς δίδει τὸ ἴδιον τὸ μνημεῖον.

Συνοψίζοντες ὅσα ἀνωτέρω ἐξεθέσαμεν, δυνάμεθα νὰ διατυπώσωμεν δι' ὀλίγων τὰ ἐκ τῆς ἐρεῦνης προκύψαντα συμπεράσματα: Ὁ ἀναφερόμενος εἰς τὴν ἐπιγραφὴν τοῦ ὁμωνύμου πύργου τῶν τειχῶν τῆς Θεσσαλονίκης Ὁρ-

1. Ἡ ἀνασκαφὴ διενεργήθη ὑπὸ τοῦ καθηγ. κ. Σ. Πελεκανίδου, τὰ δὲ ἐξ αὐτῆς συμπεράσματα θὰ ἐκτεθοῦν προσεχῶς.

μίσδας πρέπει νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸν ὑπὸ τοῦ Ζωσίμου μνημονευόμενον ὡς εὗρισκόμενον περὶ τὸ 380 μετὰ τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου Α' εἰς Θεσσαλονίκην. Οὐδὲν στοιχεῖον ὑπάρχει, τὸ ὁποῖον βεβαιοῖ τὴν παρουσίαν τοῦ ἐτέρου Ὁρμίσδα, τοῦ praefectus praetorio orientis, εἰς τὴν Θεσσαλονίκην καὶ τὴν ἀνέγερσιν τῶν τειχῶν τῆς πόλεως ὑπ' αὐτοῦ.

*Εἰκ. 6. Πλῖνθος χρησιμοποιηθεῖσα εἰς τὴν πλινθόστρωσιν τοῦ πυθμένου
δεξαμενῆς ΒΔ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου*

Τὸ δυτικὸν τεῖχος πρέπει νὰ ἔγινεν εἰς ἐποχὴν μεταγενεστέραν πρὸς ἀντικατάστασιν τοῦ εἰς κακὴν κατάστασιν ὑπάρχοντος προφανῶς τείχους τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς. Πρὸς τοῦτο συνηγορεῖ ἡ χρησιμοποίησις εἰς αὐτὸ τῶν ἐδράνων τοῦ Ἱπποδρόμου, ἀλλὰ καὶ ἡ διαφορετικὴ ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ ὑπόλοιπον τεῖχος τοιχοδομία. Ἐὰν τὸ τμήμα αὐτὸ ἦτο σύγχρονον πρὸς τὸ ὑπόλοιπον, τὰ ἔδρανα ἔπρεπε νὰ εἶχον χρησιμοποιηθῇ εἰς τὸ ἀνατολικὸν τμήμα ἔνθα καὶ ὁ Ἱππόδρομος.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΟΥΝΑΡΗΣ

RÉSUMÉ

Georges Gounaris, Quelques remarques sur la chronologie des remparts de Thessalonique.

L'étude est un effort de remaniement aux opinions de M. Vickers, qui tâche de dater à nouveau les remparts de Thessalonique (dans son étude publié au «*Annual of the Archaeological Museums of Istanbul*», 15-16 (1969), p. 313-318), au milieu du Vème siècle, p. Chr. revisant l'opinion de O. Tafrali. Nous ne sommes pas convaincus par les arguments de M. Vickers, car ses preuves archéologiques ne sont pas essentielles et ses opinions historiques n'ont pas leur appui aux sources.

Certainement, les bancs de l'Hippodrome furent utilisés comme matériel à bâtir pour la construction de quelques parties de la muraille occidentale, mais, ces parties sont postérieures à celles qui furent construites par Hormisdas.

La présence d'Hormisdas, qui fut Praefectus Praetorio Orientis, à Thessalonique, constitue, selon notre opinion, une supposition ne se basant pas sur les sources.

En ce qui concerne les briques qui avaient des cachets en lettres conjonctives que M. Vickers utilise comme preuves de ses opinions, nous considérons que ce n'est pas un appui archéologique du fait que celles-ci se trouvaient non seulement dans les édifices chrétiens, mais aussi dans les édifices de l'époque romaine.